

TÜRKLERİN ÇİN KÜLTÜRÜ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Prof. Dr. Alimcan İNAYET

Türk-Çin ilişkileri binlerce yıllık geçmişe dayanmaktadır. Bu uzun tarihî süreç içerisinde, Türklerle Çinliler bazen barış içinde yaşamışlar, bazen de çeşitli sebeplerle anlaşmazlığa düşerek savaşmışlardır. Yüzyıllar süren inişli çıkışlı bu ilişkilerin her iki milletin kültürü üzerinde çok derin izler bırakmıştır. Bu izler gerek Türklerin gerekse Çinlilerin dil, edebiyat, sanat, ziraat gibi manevî ve maddî kültürünün her alanında görülebilmektedir. Bugüne kadar hep Çinlilerin Türk kültürü üzerindeki etkilerinden bahsedildi. Oysa Türklerin de Çin kültürü üzerinde çok derin etkileri olmuştur.

Türklerin Çin kültürü üzerindeki etkilerini ele alırken, önce şu soruların cevabını aramak durumundayız. Çinlilerin “Hu 胡” dedikleri kimlerdi? Yue-çiler kimlerdi? Onların Kuşan veya Küsenlilerle ne ilişkisi vardı? Hotenlilerin etnik kimliği neydi? Çünkü, bunlar eskiden Çin kültürü üzerinde önemli etkisi olan kavimlerdir.

Çinliler “Hu 胡” kelimesini Çin’in kuzeyi ve Batı bölgesinde yaşayan Hun, Türk, Siyenpi ve diğer kavimler için kullanmışlardır. Ayrıca bu milletlerden Çin’e getirilen şeyler de “Hu” kelimesiyle ifade etmiştir. Meselâ, “hutao 胡桃”(ceviz), “huqin 胡琴” (çalgı), “hujiao 胡琴” (karabiber), “hugua 胡瓜” (salatalık), “hushi ” (börek, çörek), “huma” (susam)¹. Ancak “Hu” teriminden Türklerin mi yoksa Türk olmayan diğer kavimlerin mi anlaşılması meselesi başlı başına bir sorundur. Genellikle Uygur tarihçileri “Hu” terimini “Uygur” diye tercüme ederler. Yani bu terim araştırmacının yorumuna göre “Uygur”, “Türk” veya “Sogd” ya da başka bir kavim için kullanılabilir.

Yue-çilerin etnik kimliği hâlâ meçhuldür. Kimine göre bu kavim Aryan ırkına, kimine göre Altay kavimlerine mensuptur. Bu belirsizlik Kuça’da kurulan Baktria, Toharistan, Kuşan veya Küsen devleti’ni kuranların etnik kimliğini tespit etmede büyük sorun yaratmaktadır. Genellikle söz konusu devleti kuranların Yue-çiler olduğu kabul edilir. Uygur tarihçi Turgun Almas “Tang Sülâlesi Yıllığı. Eftalitler Hakkında Kıssa”da kaydedilmiş olan “Eftalitler Han Sülâlesi dönemindeki Yue-çilerden gelmiştir.” ifadesine dayanarak Yue-çilerin Kuşanların ve Akhunların ataları olduğunu ifade etmektedir.² Bu durumda Türklerin Hunlar ve Ak Hunlar (Eftalitler) ile olan ilişkisi, aynı zamanda Türklerin Yue-çilerle olan ilişkisini de ortaya koyar.

Hoten, Uygur tarih kitaplarında “Udun”, “Yotkan” diye geçer. Bu bölgede yaşayanların aslında Hint-Avrupa dil ailesine mensup bir halk oldukları ileri sürülmektedir. O zaman şunu sormak gerekir: Nasıl olur da yüksek kültür seviyesine ulaşan bu halk Türkler gelir gelmez birden bire Türkleşiverdi?

Ne yazık ki, bazı tarihçiler, Zeki Velidi Togan’ın da gayet haklı olarak eleştirdiği gibi, Türkleri M.S. 9. yüzyıldan önce Doğu Türkistan’da görmek istememektedirler. Bu görüşteki tarihçilerin başvurduğu kaynaklar hep Çin kaynaklarıdır. Oysa Çin kaynaklarının ne derecede sağlam ve güvenilir olduğu tartışmalıdır. Bu konuda Barthold’un ifadesi oldukça düşündürücüdür. O şöyle yazar: “Tang Sülâlesi Tarihi” 11. yüzyılda yazılmış olup, bundaki batı bölgesine ait gösterilen olaylar 7. ve 8. yüzyıllara aittir.³ Anlaşıldığı gibi, “Tang Sülâlesi Tarihi”ndeki kayıtlarla olayların meydana geldiği tarih arasında 3-4 yüzyıllık bir zaman aralığı bulunmaktadır. O zaman söz konusu kaynağa ne derecede güvenebiliriz? Japon tarihçisi Yui Tianheng de bu güvensizliği şu ifadeyle dile getirmektedir: “Yue-çilerin

¹ *CIHAI* (Kamus), Sahnghai Cishu Chubanshe (Shanghai Sözlük Neşriyatı), Shanghai,1989, s. 1698.

² Turgun Almas, *Uygurlar, Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı*, Urumçi, 1989, s. 385.

³ V. V. Barthold, *Yettesu Tarihi Oçerkliri* (Yedisu Tarihi Hakkında Yazılar), Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 15.

Baktria'yı itaati altına aldıktan sonraki durumu hakkındaki bilgilerimizde genellikle 'Shi-ji 史记', 'Han-shu 汉书', 'Hou Han-shu 后汉书' gibi kitaplardaki kayıtlara dayanırız. Ama bu kitaplardaki kayıtlar birbirinden oldukça farklıdır. Onun için bu kitaplardaki kayıtlar üzerinde ayrıntılı biçimde muhakeme yürütüp sonra bunların hangisini alma, hangisini reddetme konusunda bir karara varmak gerekir."⁴ Bundan dolayı, kendisi de çok önemli bazı meselelerde yoruma açık hükümler vermektedir. Meselâ O, Vusunların, Türk olup olmadığı hakkında şöyle yazar: "Tang döneminde yaşamış Yan Shigu Vusunların dış görünüşü üzerinde dururken 'Vu-sunlar, batı bölgesinde yaşayan bedevîlerin bir boyudur. Onların yüz şekli çok farklı olup, bugünkü Guzlara (Hunlar) benzer. Onlar mavi gözlü, kalın sakallı olup maymun evlâdına benzer' der. Onun için onlara Türk diye hüküm vermek mümkün değildir."⁵ O, Yedisu bölgesinde yaşayan Kanguy kavmi hakkında da şöyle der: "Bu kabilenin Vusunlar ve Kırgızlar gibi dış görünüşü hakkında bir kayıt bırakılmamıştır. Onun için, onları Türk kavmine mensup diye kaydetmek doğru değildir."⁶

Tarihçiler arasındaki bu tür tavrı Zeki Velidi Togan şöyle eleştirir: "Orta Asya'nın eski ve tarihten önceki tarihiyle meşgul olan âlimlerin çoğu, Türklerin tarihî devirler tarihini ve etnografyasını az bilen yahut hiç de bilmeyen şahsiyetlerdir. Bunlar, kitaplarda yazılmış medeniyetleri, tarihî devirlerde, Aryanî kavimlerin yahut Çinlilerin yaşatmış olduklarının, Türk ve Moğol kavimlerinin ekseriyeti ise tarihi devirlerde hep göçebe unsuru olarak görülmelerinin intibai altında kalıyorlardı. Bu yüzden de onlar, dünyanın muhtelif yerlerinde Türklerle ilgisi olduğu bazen pek vazih olan medeniyet eserleri gibi, Orta Asya'daki eski medenî hayatı da ancak Altaylılardan başka kavimlere, bilhassa Aryanilere mal ederler."⁷ "Altay kavimleri, medenî sahalara vakit vakit saldıran barbarlar gibi telâkki edildiklerinden, onların menşe yeri olarak da Orta Asya'da medeniyetlerin yaşamış ve yaşamakta olduğu yerlerden uzak her bir ülke kabul edilmekte, fakat Aryanî kavimlerinin menşe yeri telâkki olunan Batı ve Doğu Türkistan gibi sahalara Türkler asla yanaştırılmamaktadır."⁸

Zeki Velidi Togan bu eleştiriyi yaptıktan sonra, Czermak, W. Koppers, S. Ogawa, D. Feist gibi tarihçilerin görüşlerine de başvurarak M.Ö. 1116-247 senelerinde Çin'de Zhou devleti (周朝)'ni kuranların Türkler olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Zhoular, "Tik" diye bilinen Türklerin bir kısmı olup, Çin'e Türkistan'dan gelmiştir. Bunlar Çin'e yeni bir idare sistemi ve yeni akideler getirmişlerdir. Çin'e atı ilk getiren bu Zhoular olmuştur."⁹

Toharlarla ve onların kurdukları Kuşan veya Küsen devletiyle ilgili olarak Togan şöyle yazar: "Uygur vesikalarında 'dört Küşen ulus' diye anılan ve Araplarca 'Türk aristokrasisi' sayılan Küşanlar (bu ad Küsen şeklinde görülüyor), padişahlarının ismi ve lâkaplarında *küçlü* ve *külçur* ile birleştirilen isimlerden anlaşıldığı gibi Türktürler."¹⁰ "Greko-Baktria devleti yerinde Küşan devletini kuran ve Hintlilerce Turuşka, yani Türk tesmiye olunan Orta Asya fatihleri, reisleri Kanışka'nın idaresinde, Buda dinini kabul ettiler."¹¹ Togan'ın bu görüşünü, E. Chavannes, F. Hirth ve sanat tarihçisi M. Rostovtsev de paylaşmışlardır.¹² Togan'a göre, İranlı telâkki edilen Balh, Huttal, Sogd, Esruşene (Uratepe), Fergane ve Curcan beyleri ve Turgış, Efşin, Akhşid, Bayçur oğulları, Sul beyleri de menşeleri itibariyle Türk aristokrasisi zümrelerine mensupturlar.¹³ Tarihçi Turgun Almas, Tarım bölgesinden bulunan ceset ve arkeolojik kanıtlara dayanarak, Tarım havzasında yaşayanların zannedildiği gibi sarı ırka veya

⁴ Yui Tianheng (Japonya), *Gerbiy Yurt Mediniyet Tarihi*, Şincang Helk Neşriyatı, Urumçi, 1986, s. 47.

⁵ Yui Tianheng, *a.g.e.*, s. 11.

⁶ Yui Tianheng, *a.g.e.*, s. 14.

⁷ A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 8.

⁸ Togan, *a.g.e.*, 9

⁹ Togan, *a.g.e.*, s.13-14

¹⁰ Togan, *a.g.e.*, 39

¹¹ Togan, *a.g.e.*, 47

¹² Togan, *a.g.e.*, 419

¹³ Togan, *a.g.e.*, 75

Aryan ırkına mensup değil, Uygurların ataları olduğunu ifade eder. Ona göre Kanişka, Yue-çilerden idi. M.S. 480-567 yılları arasında Hoten, Yarkent, Kaşgar, Aksu, Kuça gibi Uygur hanlıkları Akhun İmparatorluğu idaresinde yaşamışlardır.¹⁴

Çin tarihçilerinin zaman zaman millî kahraman olarak bahsettikleri Ban Chao ve oğlu Ban Yong'un Doğu Türkistan'daki maceraları Hunlarla ilgilidir. Çin tarihçileri bu iki Çininin, Han Sülâlesi döneminde, yani M.S. 102-123 yıllarında Doğu Türkistan'a gelip Tanrı Dağlarının kuzeyi ve güneyindeki Hunlara karşı büyük kahramanlıklar gösterdiklerini ve bu bölgeden Hunları kovduklarını öve öve anlatırlar.¹⁵ Bu olay Hunların Doğu Türkistan topraklarında M.S. 2. yüzyıllarda mevcut olduklarını gayet net bir şekilde gösterir. Hunların Türk oldukları ve onların değişik Türk boylarından müteşekkil oldukları bilinen bir gerçektir.

Hotenlilere gelince, bunların dilinin Yue-çilerin, yani Kuşanların diline benzediğini ileri sürenler de vardır¹⁶, Hintçe olduğunu söyleyenler de vardır. Xuan Zang "Seyahatname"sinde, bu dil için Hintçe de değil, Çincenin değişmiş bir şekli de değil, demiştir.¹⁷ İmin Tursun'a göre, milâttan sonraki ilk yıllarda Hun, Yue-çi, Ak Hun, Türk, Tibet ve Dokuz Oğuzların etkisiyle, Hoten dili Türkçeleşmeye başlamıştır.¹⁸

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Uygurların 840'tan önce de Doğu Türkistan şehirleriyle sıkı ilişkileri olduğunu, Uygurca vesikaların Kuça'da 840 senesinden çok evvel bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁹

Alman bilim adamı Hans-Joachim Klimkeit'e göre Hoten, 502-556 yıllarında Eftalitler tarafından, 565-631 yılları arasında Batı Göktürkleri tarafından yönetilmiştir. Xuan Zang, 7. yüzyılda Çin'e dönerken bu bölgeyi ziyaret etmiş ve orada birkaç ay kalmıştır. O zaman Hoten dünyaca meşhur medeniyet ve din merkezi hâline gelmiştir. Hoten'de en nefis resimlerin büyük bir kısmı 6. ve 8. yüzyıllarda meydana getirilmiştir.²⁰ Anlaşıldığı gibi, Hoten en parlak çağını Türkler döneminde yaşamıştır.

Bunları kaydettikten sonra, artık Doğu Türkistan'ın Küsen (bugünkü Kuça), Hoten, İdikut bölgelerinde ve Semerkand, Buhara, Uratepe gibi Batı Türkistan bölgelerinde yetişmiş ünlü şahsiyetlerin etnik kimliğini tartışıp durmayacağız. Şimdi Türklerin Çin kültürü üzerindeki etkisini birkaç madde hâlinde anlatmaya çalışacağız.

1. Dil

Dil sadece iletişim vasıtası değil, aynı zamanda kültür alışverişinin aracıdır. Milletler birbirlerinden kelime alırken aynı zamanda kelimeyle ilgili kültürü de almış olurlar. Türklerin Çinlilere verdikleri kelimeler bu bakımdan önem taşımaktadır.

Türkler, tarihin çeşitli dönemlerinde Çinceye pek çok kelime vermiştir. Liu Zhengyan, Gao Mingkai, Mai Yongqian, Shi Youwei gibi Çinli dilciler çeşitli dillerden Çinceye geçen 10.000 kelime (aynı kelimenin değişik şekilleriyle birlikte) tespit etmişlerdir. Bunları bir sözlük hâlinde 1984'te Shanghai Sözlük Neşriyatı tarafından yayımlanan *Hanyu Wailaici Cidian* "Çincedeki Alıntılar Sözlüğü" (A Dictionary of Loan Words and Hybrid Words in Chinese) adlı kitapta vermişlerdir. Bu sözlüğe göre, Huncadan Çinceye 28 kelime geçmiştir. Bunlardan *chanyu* "Hun Hükümdarı", *luotuo* "deve", **xianbei** "Siyenpi", **xingxing** "Şempanze" gibi 4 kelime bugünkü Çince de kullanılmaktadır. Türkçeden Çinceye geçmiş kelime sayısı 52 olup, bunlardan *bili* "çalgi aleti", *konghou* "kopuz", *zhenzhu* "inci" bugünkü Çince de kullanılmaktadır. Uygurcadan Çinceye 83 kelime geçmiştir. Bunlardan kan'er jing

¹⁴ Turgun Almas, *Uygurlar*, s. 11-13

¹⁵ *Şincangning 2000 Yılı*, s. 45-49

¹⁶ Yui Tianheng (Japonya), *a.g.e.*, s. 94.

¹⁷ İmin Tursun, *Tarimdin Tamçe*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990, s. 101.

¹⁸ İmin Tursun, *a.g.e.*, s.102

¹⁹ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 349.

²⁰ Hans-Joachim Klimkeit, *Eski İpek Yolu'ndaki Medeniyet*, (Çince), Çeviren: Zhao Zongmin, Şincang Güzel Sanat Görüntüleme Neşriyatı, Urumçi, 1994, ss. 153-158.

“yer altı su kanalı”, kantuman “kazma”, nang “ekmek”, qiapan “ceket” Çince de kullanılmaktadır. Ayrıca Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar lehçelerinden de Çinceye 40 kadar kelimenin geçtiğini tespit edebiliyoruz.²¹

2. Edebiyat

Türkler zengin sözlü edebiyat geleneğine sahiptiler. Bunların bazıları Çince kaynaklara geçerek günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan biri “Türk Şarkısı”dır. “Türk Şarkısı”, Çince “Chi le ge 敕勒歌” (Türk Şarkısı) ismiyle bilinir. Çin edebiyatında çok meşhur olan bu şarkı, Japon Türkolog Masao Mori’ye göre, Bei Qi (Kuzey Qi) Devleti’nde bir general olan Hu Lücin (Altun) tarafından M.S. 546 yılında söylenmiştir. Turgun Almas, Hu Lücin (Altun) ismini Hogursur Altun olarak almıştır. Hogursur Altun’un portresi ise Kuzey Qi döneminde yaşamış ünlü Uygur (Türk) ressamı Sao Zhongda tarafından tasvir edilmiştir.²² Türk şarkısı aslen Türkçe olup, sonradan Çinceye çevrilmiştir.²³ Bugün bile Çin’de herkesin ezbere bildiği bu şiirin Çince şekli şöyledir:

敕 勒 川， 阴 山 下
Chī le chuan, yīn shān xià
天 似 穹 庐， 笼 盖 四 野
Tiān sì qióng lú, lǒng gāi sì yě
天 苍 苍， 野 茫 茫
Tiān cāng cāng, yě máng máng
风 吹 草 低 见 牛 羊
Fēng chuī cǎo dī jiàn niú yáng

Bu şarkının Türkçe tercümesi ise şöyledir:

Türk vadisi, Çoğay eteği
Çadıra benziyor gök yüzü sanki
Kaplamaş dört bucağı koyunu
Gökyüzü masmavi, sınırsız bozkır
Rüzgâr esip otlar eğse baş
Gözükür arada koyun ve sığır.²⁴

Bu güzel pastoral şiirin Çin edebiyatında çok derin etki bıraktığı tartışılmazdır. Çin edebiyatı üzerinde Türk yazılı edebiyatının da etkisi söz konusudur. Örneğin Kumar, 8. yüzyılın sonu ve 9. yüzyılın başlarında yaşamış Budizm eğitimcisi ve şair olup Uygur (Türk) asıllıdır. O, Miran’da, yani bugünkü Çarkalık’ta doğmuştur. Ana dili Uygurcanın yanı sıra, Çinceyi de çok iyi öğrenmiş, Çince olarak yazdığı şiirler son dönemlere kadar Çin okullarında okutulmuştur. Onun “Yazı Öğrenme”, “Çocuğuma Ders”, “Yırtıcı Kurtlar Üzerine Şikâyet”, “Kömürcü Dede” adlı şiirleri bulunmaktadır. “Çocuğuma Ders” adlı şiiri şöyledir:

“Çocuğum küçük, okumayı sevmiyor,
Kitap içinde altın var, bunu bilmiyor.
Bilseydi kitabın altın değerini,

²¹ Geniş bilgi için bkz. Alimcan İnyet, “Doğrudan ve Dolaylı Olarak Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler Üzerine” (Bildiri), IV. Uluslararası Türk Dil Kurultayı. Düzenleyen: Türk Dil Kurumu, 25-29 Eylül 2000, Çeşme.

²² Abliz Muhemmet Sayrami, *Sui, Tang Sulalilerinde Ötken Meşhur Uygur Tarihi şahıslar*, Şincang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1999, s.229.

²³ Masao Mori, *Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar*, Türk Kültürü El Kitabı, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s. 9.

²⁴ Bu şiirin çeşitli tercümelemleri vardır. 1993 yılında, Tarihçi Turgun Almas’ın tercümesine dayanarak bu şiiri Türkiye Türkçesine aktarmış idim. Daha geniş bilgi için bkz.: “Çin Edebiyatında Türklerle İlgili Şiirler”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 359, s. 173-178, Ankara, 1993. Ancak o tercümede ilaveler fazla olmuştur. Dolayısıyla bu şiiri yeniden aslına uygun bir biçimde tercüme etmeyi denedik.

Okurdu sabaha kadar yakıp çırağı.”

Onun 815 yılında yazdığı “Yırtıcı Kurtlar Üzerine Şikayet” adlı şiirinde, batı bölgesinin güney kısımlarına saldıran Tibetlerin yağma girişimleri şikâyet konusu edilmiştir. Şiir şöyledir:

“Doğudan gelen yırtıcı kurtlar ekmeğimizi yiyip bitirdi
Sömürüp kan ve iliğimizi hepimizi götürdü
Harmanda hububatımız, dükkânda kumaşlarımız
Olduğu gibi onların ganimetine düştü
Ne zaman olursa olsun bir gün cihan değişir
Yırtıcı kurtlar yok olup, bize aydınlık tan atar.”²⁵

Yuan Sülâlesi Dönemi’nde de Uygur şair ve yazarların Çin edebiyatı üzerinde çok etkili olduklarını görüyoruz. Bunlardan bazıları şunlardır:

Ma Zuchang, Uygur Şairidir. O, Yuan Sülâlesi Dönemi’nde, yani 1278-1338 yıllarında yaşamıştır. Onun “Çıkırla Su Çıkarma”, “Kadınların Çılgılığı”, “At Bakıcısı” adlı şiirleri bulunmaktadır. Bu şiirlerde şair ezilen halkın çektiği ızdırapları dile getirerek zalim yöneticileri şikâyet etmektedir. Onun yine 21 mensur eseri vardır.²⁶

Xue Chaowu da Yuan Sülâlesi döneminde yaşamış Uygur şairlerinden biridir. Kayıtlara göre, onun mahlası “Angfu”dur. O, Çince “Ma” soyadını kullandığından, “Ma Angfu” diye de tanınmıştır. Çocukluk çağında keçeden ayakkabı, deri mont giydiği, yayla ve suyu takip ederek yer değiştirdiği, ata binip avlandığı kaydedilmiştir. Ömrünün sonlarına doğru makamı mevkiyi bırakarak Xihu gölü civarında derviş olup ömrünü şiir yazmakla geçirmiştir. 30 yaşlarında “Xue Angfu Şiirleri” (Jiu Gao Şiir Kitabı diye de adlandırılır) ni yazmıştır. Bu şiirlerden sadece iki bent günümüze kadar ulaşmıştır. Onun “Saray, Kalede Sonbahar” adlı şiiri şöyledir:

Acele ettin şöhret için kırlangıç gibi
Çünkü sende ahlâk, fazilet zayıf.
Gurbette geçti günler çok çabuk
Sakalların ağarmış ipek gibi.

Sonunda ayrılıp makamından,
Ormana girmedin mi derviş gibi
Şimdi sen Pengze’desin bir garip.²⁷

Yuan Sülâlesi Dönemi’ndeki şairlerden She Yuli de Koço Uygurlarındandı. Onun ailesindekilerin çoğu Yuan Sülâlesi’nde makam sahibi olmuşlardır. Kendisi de 1318’de teşrifat memuru olmuştur. Onun “She Yuli Şiirleri” adlı şiir bir kitabı bulunmaktadır.²⁸

Bunların dışında Yuan Sülâlesi Döneminde yaşamış GuanYunshı Hiya, Sadullah, En-Zang, Gao Kegong, Ma Xide, She Wenzhı Kaya, Lian Puda, Qinan Kaya, Keyri Baş, Sheng Shiming, San Baogui, Bianlu, Da Dului, Dijin Sangan, Deng Shiyuan gibi Uygur şairlerini, yazarlarını ve mütercimlerini de kaydetmek gerekir.

3. Müzik

Doğu Türkistan’ın Küsen (Kuça), Hoten, İdikut gibi bölgelerinde M.S. 6. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar olan zaman sürecinde dans ve müziğin gelişerek zirveye ulaştığını görüyoruz. Budizm kültürünün hakim olduğu bu bölgelerde müzik, dans ve resmin bu denli

²⁵ Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 209.

²⁶ Tian Weizhang, “Yuan Devridiki Uygurlarning Zhonghua Medeniyetini Terekkiy Kilduruşka Koşkan Töhpisi” (Yuan Dönemindeki Uygurların Çin Medeniyetini Geliştirmeye Sağladığı Katkıları), *Şincang İctimai Penler Tetkikatı Dergisi*, 1994, sayı. 4, s. 71-78.

²⁷ Tian Weizhang, *a.g.e.*, s.72

²⁸ Tian Weizhang, *a.g.e.*, s. 4

gelişebilmesi, Budistlerin Buda dinini daha geniş kitle ve bölgelere yayabilmek için bir nevi mistik hava yaratma çabasından ileri gelmektedir.

Uygur bilim adamı Abliz Muhemmet Sayrami'nin "Eski Tangnam", "Yeni Tangname", "Müzik Kayıtları", "Güney Hatıraları", "Song Sülâlesi Rahiplerinin Biyografisi", "Geçmiş Sülâlelerdeki Ünlü Ressamlarla İlgili Kayıtlar", "Tang Sülâlesi Dönemindeki Ünlü Resimlerle İlgili Kayıtlar", "Sonraki Resim Eserleri", "Sui, Tang Sülâlelerdeki Ressamların Resmî Tarihe Kaydedilmemiş Faaliyetleri", "Rahipler Biyografisi", "Jinguan Yıllarındaki Genel Resimler ile Özel Resimlerin Tarihi" gibi Çince kaynaklara dayanarak yazdığı "Sui, Tang Sülâleleri Döneminde Yaşamış Meşhur Uygur Tarihi Şahıslar" adlı kitabına göre, Tang Sülâlesi sarayının meşhur sanatçısı ve müzik ustası Vaycra Kilti, bir Uygur'dur. O, M.S. 618 yılında Hoten'de doğmuştur. Hoten'in geleneksel çalgı aleti olan balman, berbap, kopuz gibi çalgıları çalmada ustadır.²⁹

Burada hemen şunu belirtmekte yarar vardır: Abliz Muhemmet Sayrami söz konusu kitabında bir araya topladığı meşhur şahısların etnik kimliğini "Uygur" diye vermiştir. Aslında "Uygur" adının yerine daha "Türk" adının kullanılması gerekirdi. Ancak yazarın politik nedenlerle "Türk" adını kullanmadığı anlaşılıyor.

Sayrami'nin kitabına göre, Tang Sülâlesi Dönemi'nde yaşamış bir başka müzik ustası da Vaycraçin'dir. O, 746-750 yıllarında Hoten'de doğmuştur. Balman, ney, tef ve davul gibi çalgıları çalmayı öğrenmiştir. Çin'in başkenti Chang'an'de balman öğretmenliği yapmıştır. O dönemde Chang'an'de balman dersi verebilen sadece Buharalı Uygur Envenşen ve Hotenli Vaycraçin olmuştur.

Vaycraçin'in çağdaşı Tang Sülâlesi şairi Li Qi balman hakkında şöyle yazmıştır:

"Güney dağ kamışından yapılır balman,
Bu müzik aslında Küsen şehrinde çıkan
Acayip değişti Han yurdunda ezgiler,
Onu Liangzhou Uygur'u çağırıyor bize şu an
Yanında durup dinleyenler feryat çekse,
Gurbetçilerin gözlerinde yaş revan."³⁰

Ensarı da o dönemin önemli şahsiyetlerinden biridir. O, Buhara Hanlığı'nda sanatçı bir ailede doğmuştur. 685 yılında Buharalı bir kısım rahip, ressam ve sanatçılarla birlikte Chang'an'e gitmiştir. Chang'an'de müzik öğretmenliği yapmış ve çeşitli törenlere uyan müzikleri bestelemiştir.³¹

6. yüzyılın en parlak şahsiyetlerinden biri Küsenli Sucup'tur. 568 yılında Zhu Wudi'nin müstakbel hanımı olan Köktürk (Göktürk) Kağanı Mukan'ın Prensesi Aşına Süyüm'le birlikte Chang'an'e gitmiştir. O, Chang'an'de müzik öğretimi ile uğraşmış, 12 Melodi Kanunu'nu keşfederek "müziyenlerin şefi" unvanını kazanmıştır. Böylece Uygur (Türk) müzik sistemi Sui Sülâlesi'nde çok yaygın bir hâl almıştır. Onun 12 Melodi Ses Kanunu Çin müziğinde devrim yaratmış, hatta bunun etkisi Japonya'ya kadar ulaşmıştır. Sucup hem müzik teorisyeni hem şarkıcı hem de berbap ustasıdır.³²

He Mianzi, M.S. 713-741 yılları arasında yaşamış meşhur dans ustası ve şarkıcıdır. O, aslen Uygur (Türk) olup, Hive Hanlığı'ndan Çin'in Sangzhou vilâyetine gidip yerleşmiştir. O, özellikle "Zıplama Dansı"yla şöhret olmuştur. He Mianzi'nin çağdaşı şair Li Ruy, bu dansı şöyle tasvir etmektedir:

Kaş, göz oynatsa keçe üstünde
Çiçekli şapkasından sızar terleri
Fener ışığında parlar çizmesi

²⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 44-47.

³⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s.61-64.

³¹ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 93-97

³² Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s.185-188

Sallansa sağa sola bir sarhoş gibi
Zıplasa da, dönse de, uyar ritme
Uyar hatta işaret ettiği eli.

Onun hakkında “He Mianzi” adlı şarkı bestelenip söylenmiştir. Döneminin ünlü şairi Bai Juyi’nin de “He Mianzi” adlı şiiri bulunmaktadır. “He Mianzi” adlı dans Çin’de uzun bir süre icra edilmiştir.³³

Çin’de berbap ustası olarak tanınan Sao Xiaokui de Uratepe Hanlığı’nda, yani bugünkü Semerkand’ın civarında doğmuş bir Türk’tür. 713-741 yıllarında Chang’an’e gitmiştir. O aynı zamanda müzikle tedavi yöntemini de geliştirmiştir.³⁴

Burada özellikle Pey Abla’dan bahsetmek gerekiyor. O, tahminen 690 yılında Kaşgar’da doğmuştur. 715 yılında Chang’an’e gitmiş ve kısa sürede dans ve müzikte ün yaparak, Türk kadınlarına has yeteneklerini sergilemiştir. Pey Abla, uzun yıllar süren öğretim sürecinde pek çok müzisyen ve dansçıları yetiştirmiştir.³⁵

4. Resim

Sui Sülâlesi Dönemi’nin sonlarında ve Tang Dönemi’nde Budizm kültürünün hakim olduğu Küsen (Kuça), Hoten, hatta bugünkü Çin’in Gansu eyaletindeki Dunhuang’da resmin çok geliştiğini görüyoruz. Doğu Türkistan’daki “Ming Öy” (Bin Buda Mağarası) diye adlandırılan tapınakların duvarlarına çizilen resimler gerçekten herkesi hayretler içerisinde bırakmaktadır. Resmin bu denli gelişmesinin sebebi, iyilik ve güzelliğin sembolü olarak hayal edilen Buda’yı tasvir etmenin ve Buda’ya hizmet eden evliyaların portrelerini çizmenin “sevap” olduğu anlayışının toplumda temel ideoloji hâline gelmiş olmasıdır. Budistler müzik ve resim vasıtasıyla mistik hava yaratıp Budizm’in insanların zihnine ve gönlüne işlemesini sağlamaya çalışmışlardır.

Sayrami’nin kitabına göre, Sui ve Tang Sülâleleri Dönemi’nde yetişmiş ünlü Uygur ressamı ve onların eserleri şunlardır:

Cao Zhongda (Okunuşu: Sao Zhongda): Sayrami’ye göre, Sao Zhongda Küsen berbapçılarından Sao Pomin’in torunudur. Kuzey Qi (M.S. 550-571 yıllar), Kuzey Zhu (M.S. 557-581 yıllar) ve Sui (M.S. 581-618 yıllar) Sülâleleri Dönemi’nde yaşamıştır. Çizdiği Buda resimleriyle ün yapmıştır. O aynı zamanda pek çok Budist ressamı yetiştirerek “Ressamların ustası” unvanına erişmiştir. CIHAI’ye (Kamus) göre ise, Sao Zhongda Kuzey Qi döneminde yaşamış ressam olup, asıl ülkesi bugünkü Özbekistan’ın Semerkand bölgesidir. Cao (Okunuşu: Sao) Devleti’nden, yani Dokuz Soylu Zhaowu (Okunuşu: Caovu) Devleti’nden Kuzey Qi’ye M.S. 550-577 yıllarında gelmiştir.³⁶ CIHAI’ye göre, Dokuz Soylu Zhaowu Devleti hakkında “Suiname”(随书), “Yeni Tangname” (新唐书) nin “Batı Bölgeleriyle İlgili Kayıtlar”ında bahsedilir.³⁷ “Dokuz Soylu Zhaowu”, Sui, Tang Sülâleleri Dönemi’nde bugünkü Amu ve Sır nehri boylarındaki dokuz soylu hakimiyetin genel adıdır. Yeni Tangname (新唐书)ye göre, dokuz soy şunlardan ibarettir: Kang, An, Cao (Sao), Shi, Mi, He, Hoxun, Wudi, Shi. Bunlardan Kang, eskiden Qilianshan dağlarının kuzeyindeki Zhaowu şehrinde (Bugünkü Gansu eyaletindeki Linze ilçesi sınırları içerisinde) yaşamışlardır. Bu boyun kolları her tarafa dağıldığı için, eskiden “Dokuz Soylu Zhaowu” diye adlandırılmıştır. Ahalisi genellikle çiftçidir. Ayrıca hayvancılıkla uğraşırlar. M.S. 6. yüzyılın sonlarında Batı Göktürklerine tabi olmuşlardır. 8. yüzyılda Araplar tarafından kontrol altına alınmış, ahalisi de yavaş yavaş Türk-Uygur boylarına karışmıştır.³⁸ CIHAI’ye göre, Dokuz Soylu Zhaowu Devleti’nden Çin’e gelenler Cao (Sao), Mi, Shi soyadını taşımışlardır. Tang Sülâlesi

³³ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s.107-111

³⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 122-125.

³⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 189-192.

³⁶ CIHAI (Kamus), s. 1573.

³⁷ CIHAI (Kamus), s. 1572.

³⁸ CIHAI (Kamus), s. 1571.

dönemindeki ünlü müzik ustası Mi Jiarong, Cao Miaoda (Sao Miaoda), Shi Chouduo gibi Şahısların bu ülkeden gelmiş kişilerin bazılarıdır.

Sao Zhongda'nın "Losi Yolu", "Koğursur", "Morungxiao Hazretleri", "Yaylada Avlanma", "Qi Sülâlesi Muhafızlarının Savaş Arabasındaki Cambazlıkları", "Ünlü Kılıçbaz" gibi resimleri vardır. Bunlardan "Koğursur" adlı resminde Kuzey Qi Sülâlesi'nin generali, Uygur (Türk) Kanglı kabilesinden olan Koğursur tasvir edilmiştir. "Morungxiao Hazretleri" adlı resimde ise, Siyenpilerin ileri gelenlerinden Morungxiao tasvir edilmiştir. "Yaylada Avlanma" adlı resminde Kuzey sülâleler devleti hanlarının avlanmaları tasvir edilmiştir.³⁹

Diharmaçin: Hotenlidir, hem tercüman hem de meşhur bir ressamdır. 539 yılında Çin'e gitmiştir. Onun "Asuka Padişahı", "Asuka Prensesi", "Hindistan Rahipleri", "Hoten Bikşuları", "Yaksa", "Rivayetteki Evliya", "Budanın Koruyucusu Saravati", "6 Yaksa", "Ay Işığı Altındaki Qinminghu", "Luzhongdaki Erbaplar ve At Arabası", "Kuzey Qi'deki Av Gezisi", "Guytoping'deki Fırtına", "Bahar Gezisi", "Mingtang Tapınağı'na Resim Çizme" gibi resimleri vardır.⁴⁰

Vaycra Vezekina: Tahminen 575 yıllarında Hoten'de doğmuştur. Sui Yangdi (604-618 yılları arasında tahtta oturmuştur) 607 yılında Bin Daqing adlı ressamın başkanlığındaki bir heyeti "Model Olacak Tanrı Sureti"ni bulmak ve Vaycra Vazekina'yı davet etmek için Hoten'e göndermiştir. Heyet Hoten'de bir süre Vaycra Vazekina'dan ders almış ve sonra onu beraberinde Loyang'a götürmüştür. Vaycra Vazekina, Loyang'a geldiğinde, İmparator Sui Yangdi ve saray erkânı onu karşılamaya çıkmıştır. Vaycra Vazekina, Loyang'da üst düzey devlet erbaplarının dergâhlarından biri olan Bai Ma Si (Bai Ma Tapınağı)ya tanrı suretini çizmiş ve bu eserleriyle ün kazanmıştır. Özellikle o "Altı Tibetli", "Yabancı Memleketlerin Kutsal Ağaçları", "Brahma" adlı resimleriyle üslup yaratmıştır. Onun da Yuan Tapınağı'nın duvarlarına "Albastı İlâhı", "Şevkatli Bodhisattva", "Müreffeh Dünya", "Evliya Yüsuf" adlı resimleri; Bai Ma Tapınağı ve İmparator Sui Yangdi'nin uğrak yeri Xiaolin Tapınağı'na "Fil Başlı İlâh", "16 Derviş" adlı resimleri çizdiği bilinmektedir. Vaycra Vazekina'nın ayrıca "Hoten Hanı", "Kiriye Beyi", "Kaldırımındaki Erbaplar", "Çiftçinin Tarlası", "Prensesin Bahar Gezisi", "Altın Köprü", "Ay Işığı Altındaki Beyaz At" gibi resimleri vardır.⁴¹

Vaycra Viçi: Tahminen 610 yılında Hoten'de doğmuştur. O çocukken Buda dinî eğitimi ve resim eğitimi almıştır. 20 yaşında batı bölgesinde tanınmıştır. 632 yılında Tang Sülâlesi Hükümdarı Tang Taizong (Li Shimin) Hoten'e elçi gönderip Vaycra Viçi'yi Chang'an'e davet etmiştir. O, Chang'an'e geldiğinde, Tang Taizong onun onuruna sarayda tören düzenlemiştir. O, bir ara Shaoyanta Tapınağı'nda öğretmenlik yapmış ve öğrencilere resim sanatı teorisi anlatmıştır. Vaycra Viçi meşhur ressam olup, ömrünün yetmiş yılı resim çizmekle geçmiştir. Onun resimleri o dönemde 10.000 gümüş paraya alıcı bulmuştur. Onun en önemli başarısı "Oyma-Kabartma Kuralı"ni keşfetmesidir. Onun bazı resimleri şöyledir: "Maytri Buda", "Divandaki Buda", "Yüce Şevkatli Buda", "Işıklı Han", "İnzivaya Çekilen İlâh", "Derviş Huzurundaki Han", "Bin Elli ve Bin Gözülü Buda", "Bin Gözülü, Bin Elli Albastının Teslim Oluşu", "Uygur Rahip" (Bu resim şu anda Amerika'daki Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde korunmaktadır.), "Tibet Hanı" (Bu resim Belçika'nın Brüksel şehrinde yaşayan Stokse Efendi'nin elindedir), "Küsen Kızı" (Bu resim Belçikalı Berlon tarafından korunmaktadır), "Yabancı Erbaplar", "Küsen Sazcıları", "Küsen Dansçı Kızları", "Semavi Han" (Bu resim şu anda Washington'daki Polar Güzel Sanatlar Sergi Salonu'nda saklanmaktadır)⁴².

Yang Shedan: Hotenlidir. Budist ressamlarının tipik temsilcilerindendir. Sui ve Tang Sülâleleri Dönemi'nde yaşamıştır. Yang Shedan, Budist misyonerleriyle birlikte 541-604

³⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 224-230.

⁴⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 231-238.

⁴¹ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 239-251.

⁴² Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 252-295.

yılları arasında Chang'an'e gitmiştir. Duvar resimleriyle tanınmıştır. Resimleri arasında "Sui Sülâlesi'ndeki Resmi Buluşma", "Yüce Maytri Buda", "Cihanı Koruyan Büyük Dört Buda", "Takdir İlâhi", "Nirvana Dünyasındaki İlâh", "Küsen Rahipleri" bulunmaktadır.⁴³

Vaycra Kuyci: Din âlimi olmakla birlikte ünlü bir ressamdır. O, Buda dinî kahramanlarıyla ilgili resimleriyle ün yapmıştır. Özellikle onun "Buda İlâhi İndra" adlı resmi büyük alkış toplamıştır. 639 yılında o Tang Sülâlesi vezir ve generallerinden 18 şahsın resmini çizmiş ve ona "Han Sarayındaki 18 Yönetici" adını vermiştir. Onun yine "Tang Taizong'un Paytona Binişi" adlı resmi vardır.⁴⁴

Siksananda: Hotenlidir. 652 yılında doğmuştur. O "Bin Buda Mağarası"na çizdiği resimlerle ün kazanmıştır. Ünü Çin'e de ulaştırmış, 690-705 yılları arasında İmparator Wu Zetian adam gönderip Siksananda'yı Chang'an'e getirtmiştir. Onun "On İki İlâh", "Dört Semavi Padişah", "Doğru Oturan Buda", "Semavi İlâha Çocuk Takdim Etme", "Büyük Rahipler", "Küsen Nağmecileri", "Hoten Rahipleri" ve "Elçileri Karşılama" gibi ünlü resimleri bulunmaktadır.⁴⁵

Yuan Sülâlesi Dönemi'nde de büyük başarılarla imza atan Uygur ressam olmuştur. Meselâ, bunlardan Buyan Buka (Lakabı Sangyan) ejderha resmini çizmede usta idi. Bianlu (Mahlası Jiyou, lâkabı Lu Sheng) usta ressam olup daha çok doğa manzarası ve kuş resimlerini çizmiştir. Gao Kegong da usta ressam olup, "Sanglu Bölgesi'ndeki Lushan Dağı", "Bulutun Kapladığı Ormandaki Dumanlar", "Dağı Aşma", "Dağın Akşamki Manzarası", "Siyah Bambu", "Gök Dağ Üzerindeki Beyaz Bulut", "Sangzhou'daki Taş Orman", "Dumanlı Dağ Zirvesindeki Bulutun Altında Orman", "Ormandaki Derviş" adlı resimleri bulunmaktadır. Sadullah'ın "Meyhua Serçesi" ve "Mezar Yanındaki Balık Avlama Yeri" adlı resimleri günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁶

5. Din

M.Ö. 2 ve 1. yüzyılda, Buda dini Hoten'e girdikten sonra, Hoten Budizm medeniyetinin önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Çin'den Hoten'e gelerek Buda dini tahsili gören Faxian, Sun Yuan, Xuanzang, Hui Jiao'nun ve Remarkus'un yazdıkları tarihi kayıtlarda şöyle denmektedir: "...eski Hoten şehri içinde beş yüzden fazla tapınak olup, devlet çok zengin, insanlar refah içerisinde yaşıyorlarmış. Halk Buda kanunlarına itaat ediyorlarmış. Müzik ve dans gelenek hâline gelmiş. Binlerce rahibi varmış. Hinayana esas mezhebi imiş".⁴⁷ Bu kayıttan, M.S. 2 ve 3. yüzyıllarda Buda dini batı bölgelerinde çoktan benimsenmişken, Çinlilerin böyle bir dinden haberleri olmadıkları anlaşılıyor. Bu durumda, Buda dininin Çin'de Küsen (Kuça), Hoten ve İdikut Budistlerinin gayret ve çabalarıyla yayıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Buda dininin Çin'de kabul edilip yerleşmesinde önemli katkısı olan Türklerden biri Pirhuylan'dır. O, 736-820 yılları arasında yaşamış, ünlü Budist düşünürü, eğitimci, dilci ve yazardır. Pirhuylan'ın 736 yılında Kaşgar'da doğduğu bilinmektedir. İslâm dini Kaşgar'da yayıldığı zaman, Pirhuylan korkarak Çin'in başkenti Chang'an'e gitmiştir. O, Chang'an'de 20 yıllık çalışma sonucunda "Bütün Akaid Sözcüklerinin Açıklaması" adlı 100 cildi geçen büyük hacimli kitabı yazmıştır. Onun 52 yaşında, yani 788 yılında yazmaya başladığı bu kitap 74 yaşında, yani 801 yılında bitirilmiştir. Pirhuylan'ın bu kitapta açıkladığı akaid toplam 5480 maddedir. Bu kitap 1644-1911 yıllarına kadar kişilerin ellerinden düşmemiş, ders kitabı olarak da okutulmuştur. Kitabın ününü duyan Koreliler Song Sülâlesi Dönemi'nde, Japonlar Ming Sülâlesi Dönemi'nde Çin'e gelip kitabı kopya ederek götürmüşlerdir.⁴⁸

⁴³ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 296-303.

⁴⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 164-168.

⁴⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 169-173.

⁴⁶ Tian Weizhang, *a.g.e.*, s. 75-77.

⁴⁷ Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 252-253

⁴⁸ Daha geniş bilgi için bkz: Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 160-163.

Pirhuylan'dan önce de Çin'de Türk Buda âlimleri faaliyet göstermişlerdir. Bunların biri Siksananda'dır. O ressamlığının yanı sıra din adamı kimliğiyle de dikkat çekmektedir. O, Çin'e giderken "Buddharatam Saamahavaipulya Sutva" adlı 60 ciltli Sanskritçe kitabı da beraberinde götürmüştür. Chang'an'de "Lankarata'nın Mahayana'ya Giriş Sutrasi (Ayeti)" ve "Mañçusiri'nin Teslim Ettiği Akaid" adlı 109 bölümden ibaret 107 ciltli Buda kelâmını Sanskritçeden Çinceye açıklamalı olarak tercüme etmiştir. Onun için ona "Şerh Üstadı" da denmiştir.⁴⁹

Vaycra Kuyci, 598 yılında Hoten'de doğmuştur. Soyadı Vaycra, adı Kuyci, mahlası Taşkın'dır. 615 yılında Chang'an'e gitmiştir. Chang'an'deki Guangfu Tapınağı'nda resim çizmekle ve Buda nomlarını tercüme etmekle meşgul olmuştur. 28 yaşında "Kavrama Teorisi Hakkında Anlatılanların Kaydı" adlı 20 ciltli bir kitap yazarak Fashangzong mezhebinin kurulması için teorik temel hazırlamıştır. 661 yılında o, baş rahip Xuan Zang ile birlikte "Tartışmanın Sınırı Üzerine", "Tartışmanın Sınırı Hakkındaki Teoriye Övgü", "Gayrî Mezheplerin Temel Amaçlarının Birbirinden Farklı Olması Üzerine", "20 Kavram Üzerine", "Eşsiz Yasanın Sınırı Üzerine" gibi Buda diniyle ilgili kitapları Sanskritçeden Çinceye tercüme etmiştir. O tercüme dışında yine Buda dini hakkında pek çok kitap yazmıştır. Onun yazdığı "Karmaşık Toplama Teorisi Hakkında Anlatılanların Kaydı", "Neden-Sonuç ile Gerçeğe Dönüş Hakkında Beyan", "Akıllı ve Ferasetli Vacrapracna Sutrasi (Ayeti) Hakkında Tefsir", "Maytri'nin Dünyaya Gelmesi Hakkındaki Sutra (Ayet)", "Buda Doktrinindeki Gerçek Akaidlere Okunan Övgüler" gibi 14 kitabı bulunmaktadır.⁵⁰

Türkler sadece Buda dininin Çin'e yayılmasında değil, Mani dininin yayılmasında da önemli rol oynamışlardır. Bahaeddin Ögel, Uygur olan Mani rahiplerinin daha ziyade, yurtlarının dışında faaliyet gösterdiklerini, Uygur kağanlarının Çin başkentinde Mani mabetlerinin yapılmasını teşvik ettiklerini, Çin'de yapılan Mani mabetlerinin inşaatına Uygur ustalarının bizzat nezaret ettiklerini ifade eder.⁵¹

Bu rahiplerin biri Po Duyandır. Mani dininin ünlü âlimi, din eğitimcisi ve dilcidir. Küsen'de doğmuştur. Çocukluğunda Mani dininin âlimlerinden ders almıştır. 694 yılında Chang'an'e gidip Mani dinini yayma faaliyetlerine katılmıştır. Po Duyan, Tang Sülâlesi İmparatoru Wu Zetian'in desteğiyle Çin'in çeşitli bölgelerinde Mani tapınaklarını yaptırmış ve Mani dinini yayacak öğretmenleri yetiştirmiştir. Onun çabalarıyla Mani dini Çin'de hızla yayılmıştır. Mani dini Çin'de felsefe, sanat ve eğitim alanlarında büyük etki uyandırmıştır.⁵²

6. Mimarlık

Uygur Mani rahiplerinin Çin'in başkentinde çok sayıda Mani tapınakları yaptırdıklarını biliyoruz. Bu tapınakların mimarlık açısından nasıl değerlendirilmesi gerektiği ve bunların Çin mimarcılığı üzerindeki etkileri sanat tarihçilerinin konusudur.

Yuan Sülâlesi Dönemi'nde başkent Pekin'de Uygur mimarlarının da bulunduğu bilinmektedir. Tarihçi Turgun Almas'a göre, bu mimarların biri Ehteriddin'dir. O, Yuan Sülâlesi'nde İskân Bakanı olarak atanmış, saray ve şehir kuruluşunun idaresi ona verilmiştir. Ehteriddin, Hanbalık (Pekin) şehrinin projesini çizmiş, Moğolların 1215'te yıkıp harabeye çevirdiği bu şehrin yeniden inşa edilmesi görevini üstlenmiştir.⁵³

7. Astronomi

Yuan Sülâlesi Dönemi'nde pek çok Uygur bilim adamı Hanbalık (Pekin)ta görev yapmıştır. Bunlardan Cemalettin ünlü astronom idi. O 1267'de Van-Nian-Li adlı bir takvim

⁴⁹ Daha geniş bilgi için bkz: Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 169-173.

⁵⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 164-168.

⁵¹ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 351.

⁵² Daha geniş bilgi için bkz. Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, s. 222-223.

⁵³ Turgun Almas, *Uygurlar*, s. 778-785

düzenlemiştir. Bu takvim Uzak Doğu'da uzun bir süre kullanılmıştır. Aynı dönemde Yuan Sarayında Ma-Ta-Pa-Li adlı bir Uygur takvimi de bulunuyordu.⁵⁴

8. Ziraat

Türklerin eskiden yarı göçebe, yarı yerleşik hayat tarzını benimsediklerini biliyoruz. Özellikle Uygur Türklerinin çok erken dönemlerde yerleşik hayata geçtikleri bir gerçektir. Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra başta pamuk olmak üzere, üzüm, kavun, karpuz gibi ziraî ürünleri yetiştirmişlerdir. Ögel'in kaydettiğine göre, 13. yüzyılda Kuzey Çin'e pamuk umumiyetle Orta Asya'dan geliyordu. Bilhassa Turfan'ın pamuklu kumaşları çok meşhurdu.⁵⁵ “Han Sülâlesi'nden beri Turfan bölgesinde üzüm yetiştiriliyor ve şarapçılık yapılıyordu. 647 senesinde Göktürk yabgusu, Çin'e üzümler gönderiyor ve bu üzümler Çinliler tarafından çok beğeniliyordu. Bundan sonra Çin'de şarap imali, Orta Asya'da Turfan bölgesindeki usullere göre yapılmaya başlandı. Hitay Devleti'nde seyahat eden Çinli seyyahlar, karpuzlara rastlamışlar ve karpuzun Hitay Devleti'ne Uygurlardan geldiğine işaret etmişlerdir. Karpuz buradan da Çin'e götürülmüştü.”⁵⁶

Dr. Hee-Soo-Lee'nin belirttiğine göre, Yuan Sülâlesi döneminde karpuz, kavun, üzüm ve pamuk gibi ziraî ürünler Orta Asyalı Türkler tarafından Kore'ye getirilmiştir.⁵⁷ Bu da yukarıdaki kayıtları teyit etmektedir.

Türklerin Yuan Sülâlesi Dönemi'ndeki başarıları bunlarla sınırlı değildir. Meselâ, tarihçilik konusunda da Türklerin büyük katkıları olmuştur. Bilindiği gibi, Eski Çin'de edebiyat ile tarih birbirinden ayrı değildi. Onun için Uygur yazarları da doğrudan tarih yazmaya iştirak etmişlerdir. Örneğin, Ma Zuchang “Yuan Sülâlesi Ying Zong Han'ın Saray Hatırası”nı yazmaya katılmıştır. Lian Huishan Kaya Yuan Sülâlesi Dönemi'nde “Liao Sülâlesi Tarihi”ni yazmış olan kişilerin biridir. Ensari Tutung da Hanlık tarihini yazmaya katılmıştır. “Song Sülâlesi Tarihi”ni yazmak için saraya davet edilen Uygurlardan Cuğur ve Chuanpu Ensali adlı kişiler bilinmektedir. “Jin Sülâlesi Tarihi”ni yazan altı kişi içerisinde en iyisi Uygurlardan Şaraban idi.⁵⁸

Yuan Sülâlesi Dönemi'ndeki Uygurlar güzel yazı alanında büyük başarı kazanmışlardır. Lian Xigong, Guan Yunshı, Sadullah, Daotung, Xishan, Yine Naxili, Bianlu Ma Zuchang, Ma Jiuxiao (Ma Zuchang'ın kardeşi) gibi kişiler bunların bazılarıdır. Özellikle güzel yazı alanında en büyük başarı Küsenli (Kuçalı) Sheng Shiming'dır. Onun “Yazı Yazma Üzerinde İnceleme”, “Güzel Yazı Üzerinde İnceleme” adlı kitapları dönemi için çok büyük önem arz etmiştir.⁵⁹

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Yuan Sülâlesi Dönemi'nde Türk kültürü Çin sınırlarını aşarak Kore'ye de ulaşmıştır. Dr. Hee-Soo-Lee'nin belirttiğine göre, Moğol İmparatorluğu Dönemi'nde Orta Asya bozkır kültürünün Kore toplumu üzerinde büyük etkileri olmuştur. Ho-ak (Çince: Hui-Yüeh), Ho-mu (Orta Asya dansı) ve Ho-ka (Orta Asya Şarkısı) gibi Orta Asya müziği ve dansları Kore saraylarında icra ediliyordu. Tarım alanında ise karpuz, kavun, üzüm ve pamuk gibi ziraî ürünler Orta Asyalı Türkler tarafından Kore'ye getirilmişti. Gözlük kullanmayı Çinliler Orta Asya'dan öğrenmiş ve oradan Kore'ye intikal etmişti. Bu dönemde Kore'de Yuan Sarayı adına çalışan çok sayıda Orta Asyalı Müslüman ve Türkler bulunuyordu. Bu yüzden Yuan Sarayı ile haberleşmek ve Hanbalık'taki Moğol ve Türk memurlarıyla yakın dostluk ilişkilerinde bulunmak durumunda olan Koryo Sarayı mensupları

⁵⁴ Hee-Soo Le, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988, s. 165.

⁵⁵ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 365.

⁵⁶ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 366.

⁵⁷ Hee-Soo Le, *a.g.e.*, s. 174

⁵⁸ Tian Weizhang, *a.g.e.*, s. 74.

⁵⁹ Tian Weizhang, *a.g.e.*, s. 75.

ve üst düzey memurları için artık Uygur yazısı ve lisanını öğrenmek şart olmuştu. Dolayısıyla, Uygur yazısı ve lisanı Kore’de gayri resmi olarak bir saray lisanı hâline gelmişti.⁶⁰

Peki, bu Türkler neden Çin’e gittiler? Neden Çince isim kullandılar? Nasıl olur da yabancı bir dilde ciltler dolusu kitap yazabildiler?

Birinci sorunun cevabı için Çince kaynaklarda şöyle kayıtlar vardır: Sui Sülâlesi Hükümdarı Sui Wendi “Tören müziği gelişmezse, devlet inkıraza uğrar.” düşüncesiyle sarayında tören müziği besteleyebilecek bestecileri toplamaya çalışır. Ancak tören müziği yapabilecek kimse çıkmayınca, batı bölgesine adam gönderip müzisyenler davet etmiştir.⁶¹ Abliz Muhemmet Sayrami de Çin tarih kaynaklarından şöyle bir kaydı nakleder: “Tang Dönemi’nde Loyang ve Chang’an’daki minare ve tapınaklarda Hotenlilerle Küsenliler çok olup, onların çoğu hem ressam hem de tercüman idiler. Onların bir kısmı dini yayıp sevap kazanmak için gelmiştir. Bir kısmı ise Tang Sülâlesi hükümdarları veya beyleri tarafından teklifle getirilmişlerdir.”⁶² Anlaşıldığı gibi, Budist âlim ve sanatçılar Çin hükümdarlarının davetiyle Buda dinini yayma ve yerleştirme yolunda hizmet etmek ve sevap kazanmak için Çin’e gitmişlerdir.

İkinci soruya gelince, bu tamamen dinle ilgilidir. Budizm kültürünün hakim olduğu bölgelerde yaşayan Türkler hep Buda diniyle ilgili isimler almışlardır. Meselâ, Haymavadi, Dramaguptaki, Dksanpit, Raçabumi, Ratnakar, Ratnaraşi, Maharadi, Mahasatvi, Sartavaki, Sariputi, Mahabali, Mahadivi, Maharadi, Mahasatvi gibi isimler bunların bazılarıdır.⁶³ Çinlilerin bu tür isimleri Çince kaydetmeleri ve telâffuz etmeleri kolay değildir. Çünkü Çince kişi adları normalde hep üç karakterden oluştuğundan (Nadiren dört karakterli isimler de vardır), Çinliler dört, beş karakterli kişi adlarını telaffuz etmeye pek alışkın değildir. Yukarıdaki isimler de Çince de ancak dört ve beş karakterle ifade edilebilir. Çinliler bu durumda yukarıdaki isimleri anlamına göre Çinceye tercüme eder veya kısaltır ya da başka bir isme yakıştırırlar. Çince kaynaklarda geçen birçok Türkün isminin orijinali yoktur. Bu isimleri, tabî ki, Türklerin asıl ismi olarak göremeyiz.

Üçüncü soruya cevap vermek zor değildir. Nasıl Kaşgarlı Mahmut, İbni Sina, Farabî gibi pek çok Türk âlimi ve şairi eserlerini Arapça, Farsça yazabildiyse, Tang Sülâlesi Dönemi’ndeki Türk âlimleri de Çin başkentlerinde Çince eserler vermişlerdir. Müzik, dans ve resimlerin dilinin ise evrensel olduğunu biliyoruz.

Sonuç olarak, Türkler uzun tarihî süreç içerisinde maddî ve manevi kültür bakımından inanılmaz başarılar göstermiş ve bu başarılarını diğer milletlerle paylaşmışlardır. Türklerin Çin kültürü üzerindeki etkileri bunu gayet net bir biçimde göstermektedir. Ancak Çinliler, tarihleri boyunca çeşitli milletlerden kültür almış ve almış oldukları kültürü kendi süzgecinden geçirerek, onu mevcut millî kültürüyle birlikte yoğurarak aslından oldukça farklı yeni bir kültür yaratmayı başarmışlardır. Çinlilerin sadece kültürleri değil, milletleri de kendi kültürü içerisinde eriterek kendilerine benzettikleri bir gerçektir.

“Türklerin Çin Kültürü Üzerindeki Etkisi”, *TÜRKLER, 4.Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 45-53*

⁶⁰ Daha geniş bilgi için bkz: Hee-Soo Le, *a.g.e.*, ss. 73-75.

⁶¹ *Şincangning 2000 Yılı*, s. 140.

⁶² Abliz Muhemmet Sayrami, *a.g.e.*, ss. 170-171.

⁶³ Abdurrauf Polat, “Uygur Kişi Adları”, Çev: Alimcan İneyet, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1996, s. 195.

